

Paweł Klint

Edycje testamentów szlacheckich z ksiąg grodzkich wielkopolskich i ziemi halickiej z XVII w.

I. Wstęp. II. Testamenty z ksiąg grodzkich wielkopolskich z lat 1631–1700.

III. Testamenty szlacheckie z ksiąg grodzkich i ziemskich ziemi halickiej w XVII w.

1. Wstęp

W ostatnich latach odnotowujemy szczególnie duże zainteresowanie historyków testamentami z epoki nowożytnej (XVI–XVIII w.). Na podstawie tych źródeł powstało wiele monografii¹, szereg edycji źródłowych², publikowano także pojedyncze testamenty osób znaczących w skali Rzeczypospolitej lub poszczególnych regionów³. Nie tylko w historiografii polskiej, ale także innych krajów, które wchodziły dawniej w skład Rzeczypospolitej Obojga Narodów⁴, doceniono testamenty nowożytne jako doskonałe źródło m.in. do poznania mentalności, pobożności, oby-

¹ Literaturę dotyczącą testamentów można znaleźć zwłaszcza w dwóch niedawno wydanych edycjach aktów ostatniej woli, zob. „*Cui contingit nasci, restat mori*”. *Wybór testamentów staropolskich z województwa sandomierskiego*, wyd. M. Lubczyński, J. Pielas, H. Suchojad, Warszawa 2005; *Testamenty szlachty Prus Królewskich z XVII wieku*, wyd. J. Kowalkowski, W. Nowosad, Warszawa 2013. Z monografii ostatnich lat zob.: B. Popiołek, *Woli mojej ostatniej testament ten... Testamenty staropolskie jako źródło do historii mentalności XVII i XVIII wieku*, Kraków 2009; K. Justyniarska-Chojak, *Testamenty i inwentarze pośmiertne z ksiąg miejskich województwa sandomierskiego (XVI–XVIII wiek)*, Kielce 2010; W. Zielecka-Mikołajczyk, *Prawosławni i unicy w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku wobec życia i śmierci w świetle testamentów*, Warszawa 2012.

² Zob. drugie, poszerzone wydanie zbioru testamentów wydanego na początku lat dziewięćdziesiątych XX w., które zapoczątkowało pojawianie się licznych tego typu wydawnictw źródłowych: U. Augustyniak, *Testamenty ewangelików reformowanych w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVIII wieku*, Warszawa 2014, a także wspomniane już prace: „*Cui contingit nasci, restat mori*”...; *Testamenty szlachty Prus Królewskich...* oraz „*Kościółowi mojemu jako ukochanej oblubienicy mojej*”. *Wybór testamentów duchownych małopolskich z XVII wieku*, wyd. E.E. Wróbel, Kraków 2010; *Testamenty książąt Lubartowiczów-Sanguszków. Wybór tekstów źródłowych z lat 1750–1876*, oprac. J.M. Marszałska, W. Graczyk, Kraków 2011; *Dług śmiertelności wypłacić potrzeba. Wybór testamentów mieszczan krakowskich z XVII–XVIII wieku*, oprac. E. Danowska, Kraków 2011.

³ Zob. np. „Kw.HKM” z lat 2011–2012, gdzie m.in. opublikowano testamenty pisarza żup wielickich Stanisława Tarnowskiego (M. Gołąb) i wikariusza knyszynskiego Andrzeja Neapolitanusa z 1594 r. (Ł. Gołaszewski); także *Testamenty Jana, Tomasza i Jana „Sobiepana” Zamoyskich*, oprac. W. Kaczorowski, Opole 2007.

⁴ M.in. *Тастаменты шляхты і мяшчан Беларусі другой паловы XVI ст. (з актавых кніг Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі)*, wyd. А.Ф. Александрова, О.В. Бобкова, И.М. Бобер [= *Духовные заветания шляхты і мецян Беларусіі другой паловы XVI в. (из актовых кніг Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусіі)*], Минск 2012; О. Вінніченко, *Заповіти шляхти руського воєводства I пол. XVIII ст. (на матеріалах реляційних кніг л'вівського гродського суду)*, „Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка”, т. CCLII, 2006, s. 663–686; N. Bilous, *Testamenty mieszkańców miasta Ołyki z lat 1660–1670*, „Kw.HKM”, R. LIX, 2011, nr 3–4, s. 347–362; O. Vinnychenko, „*Ciało moje grzeszne oddaje ziemi*”. *Dyspozycje pogrzebowe szlachty w aktach sądowych lwowskich i przemyskich z pierwszej połowy XVIII wieku*, tamże, R. LX, 2012, nr 2, s. 297–311.

czajowości, kultury materialnej, koligacji rodzinnych, spraw majątkowych. Takie bogactwo informacji daje szerokie możliwości zastosowania tych źródeł w badaniach historycznych.

Kryteria wyboru testamentów do edycji, jak również ich analizy w poszczególnych monografiach są zróżnicowane. Część wydawców jako podstawę przyjmuje grupę społeczną lub wyznaniową w ramach określonego terytorium oraz okresu czasu, inni z kolei starają się prezentować testamenty zawarte w zamkniętych zbiorach źródeł lub tworzą wybory źródeł, prezentując akty ostatniej woli jako przejaw kultury. Do edycji testamentów opartych na zasadzie: grupa społeczna — terytorium — źródło — czas, należą opublikowane przeze mnie dwa zbiory testamentów szlacheckich, pochodzących z ksiąg grodzkich prowadzonych na terenie Wielkopolski w latach 1631–1680⁵, a także planowane następne edycje testamentów szlacheckich — z ksiąg grodzkich wielkopolskich z lat 1681–1700⁶ oraz z ksiąg grodzkich i ziemskich ziemi halickiej z XVII w.⁷ Zarówno opublikowane do tej pory dokumenty, jak i zaawansowana kwerenda źródłowa w obu realizowanych projektach dają możliwość analizy tych zbiorów zarówno jako całości, jak i poszczególnych dokumentów w nich umieszczonych, będących przykładami aktów ostatniej woli typowych lub odbiegających od ogólnych zasad⁸.

II. Testamenty z ksiąg grodzkich wielkopolskich z lat 1631–1700

Głównym założeniem opublikowanych do tej pory dwóch zbiorów testamentów szlacheckich z ksiąg grodzkich wielkopolskich z lat 1631–1655 i 1657–1680⁹ oraz przygotowywanej do publikacji edycji z lat 1681–1700 jest zaprezentowanie wszystkich aktów ostatniej woli szlachty wpisanych w tych latach do ksiąg grodzkich dziesięciu powiatów funkcjonujących w nowożytnej Wielkopolsce. Zatem nie data powstania konkretnego testamentu decydowała o tym, czy dokument znajdzie się w zbiorze z danego okresu, ale istotne było, kiedy został on oblatowany w księdze grodzkiej. Dzięki temu było możliwe opublikowanie wszystkich odnotowanych w księgach testamentów szlacheckich. Skutkiem tego jest jednocześnie pewne zamieszanie chronologiczne w spojrzeniu na wszystkie te zbiory testamentów jako całości; w poszczególnych edycjach można bowiem znaleźć dokumenty powstałe w latach wcześniejszych (czasami nawet odległych) niż zakres chronologiczny widoczny w tytule edycji, a doty-

⁵ Zob. *Testamenty szlacheckie z ksiąg grodzkich wielkopolskich z lat 1631–1655*, wyd. P. Klint, Źródła Dziejowe, t. 27, red. M. Górny, Poznań–Wrocław 2008; *Testamenty szlacheckie z ksiąg grodzkich wielkopolskich z lat 1657–1680*, wyd. P. Klint, Źródła Dziejowe, t. 28, red. M. Górny, Wrocław 2011.

⁶ Edycja testamentów szlacheckich z ksiąg grodzkich wielkopolskich z lat 1681–1700, jako kontynuacja poprzednich dwóch zbiorów, jest planowana na rok 2015. Zakończona została już kwerenda źródłowa, a więc znana jest liczba wszystkich przygotowywanych do edycji testamentów oraz rozpoznani są testatorzy, co daje możliwość przedstawienia wstępnych analiz tych dokumentów. W następnych latach przystąpię również do realizacji projektu dotyczącego wydania wszystkich szlacheckich aktów ostatniej woli z ksiąg grodzkich wielkopolskich z lat 1601–1630, tak aby przedstawić wszystkie tego typu dokumenty z XVII w.

⁷ Projekt ten realizowany jest w ramach grantu badawczego Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki na lata 2014–2018 pt. „Testamenty szlacheckie z ksiąg grodzkich i ziemskich ziemi halickiej w XVII wieku”, pod moim kierownictwem, wspólnie z dr K. Rzemienieckim i dr J. Węglorzem. Efektem końcowym projektu będzie edycja wszystkich dokumentów, która ma ukazać się w 2018 r.

⁸ Na podstawie testamentów szlacheckich z ksiąg grodzkich wielkopolskich powstało ostatnio kilka artykułów, zob. P. Klint, *Testamenty szlachty z południowo-zachodniej Wielkopolski z XVII w.*, [w:] *Kultura funeralna ziemi wschowskiej*, red. P. Klint, M. Małkus, K. Szymańska, Wschowa 2010, s. 33–49; M. Wilczek-Karczewska, *Konflikty rodzinne na tle majątkowym w świetle wielkopolskich inwentarzy i testamentów z XVII wieku. Zarys problematyki*, [w:] *Spółczesność staropolskie. Seria nowa*, t. III: *Spółczesność a rodzina*, red. A. Karpiński, Warszawa 2011, s. 149–169; teje, *Testamenty szlachty wielkopolskiej z XVII w.*, „Kw.HKM”, R. LIX, 2011, nr 3–4, s. 333–346.

⁹ W tytułach obu edycji pominięto rok 1656, w którym w powodu okupacji szwedzkiej i działań wojennych w Wielkopolsce nie działały kancelarie grodzkie; księgi grodzkie nie były wówczas prowadzone.

czący powstania samych zbiorów źródeł (ksiąg grodzkich). I tak np. do edycji dotyczącej ksiąg grodzkich z lat 1631–1655 włączyłem trzy testamenty spisane w roku 1629 i dwa w roku 1630¹⁰. W publikacji za lata 1657–1680 znalazły się dokumenty z lat 1646, 1650, 1651 (dwa), 1652, 1653 (dwa), 1654, 1655 (dwa) i 1656 (pięć)¹¹, a w przygotowywanym do druku zbiorze za lata 1681–1700 planuję zamieścić dokumenty także z lat 1636, 1658, 1664, 1670, 1674, 1677, 1678 (dwa), 1679 (trzy) i 1680 (sześć). Jest to świadectwem tego, że sami testatorzy lub ich krewni, powinowaci, słudzy bądź inne upoważnione osoby decydowały się oblatować akty ostatniej woli nawet po kilku lub kilkunastu latach od momentu spisania dokumentu. Swoistym rekordzistą w tym zakresie jest testament Katarzyny ze Strzeżmińskich, żony Macieja Milewskiego, spisany w 1636 r., a umieszczony w kaliskich księgach sądowych 53 lata później¹². Wszystkie testamenty, w ramach poszczególnych edycji, zostały jednak ułożone chronologicznie — zgodnie z datą ich powstania, nie zaś wpisania do księgi sądowej, co zdecydowanie ułatwia odnalezienie poszczególnych dokumentów i ich funkcjonowanie w określonym zbiorze. W przyszłości, po kwereńdzie źródłowej w wielkopolskich księgach grodzkich z lat 1601–1630, planuję opublikowanie zestawienia wszystkich wydanych testamentów szlacheckich z ksiąg grodzkich wielkopolskich z XVII w. w układzie chronologicznym (według daty spisania testamentu). Pozwoli to potencjalnym użytkownikom na zorientowanie się w liczbie wszystkich testamentów w kolejnych latach i w całym XVII stuleciu.

Założeniem przy wydaniu każdego z tych zbiorów było przedstawienie jedynie testamentów szlacheckich. Z tego powodu do edycji włączono tylko dokumenty spisane przez osoby, co do których była pewność, że są szlacheckiego pochodzenia. Byli to z jednej strony właściciele ziemscy (szlachta osiadła), ale także szlachta nieosiadła (głównie żołnierze, rzadziej czeladź szlachecka) oraz duchowni wywodzący się z rodzin szlacheckich. W księgach grodzkich rzadko pojawiały się testamenty chłopów, mieszczan i osób duchownych pochodzenia plebejskiego. W księgach grodzkich z lat 1631–1700 wpisano tylko cztery testamenty chłopów¹³, pięć mieszczan¹⁴ i dwóch księży katolickich niewywodzących z rodzin szlacheckich¹⁵.

Kwereńdą źródłową objęto księgi grodzkie 10 powiatów, wchodzących w skład dwóch województw wielkopolskich w XVII w.: kościański, poznański, wałecki i wschowski w województwie poznańskim oraz gnieźnieński, kaliski, kcyński, koniński, nakielski i pyzdrowski w województwie kaliskim. Spośród wszystkich ksiąg grodzkich przejrano serie *relationes* (relacje) i *inscriptiones* (inskrypcje), w których wpisywano testamenty w XVII w. Pozostałe księgi: *resignationes* (rezygnacje), *decreta iudicii* (wyroki sądu grodzkiego), *decreta officii* (wyroki urzędu grodzkiego), *registra causarum* (rejstry spraw), *plenipotentes* (plenipotentcje) oraz *libri civium* (księgi prezentujące sprawy mieszczzańskie) wyłączono z kwereńdy jako te, w których

¹⁰ Zob. *Testamenty szlacheckie... z lat 1631–1655*, s. 25–33.

¹¹ Zob. *Testamenty szlacheckie... z lat 1657–1680*, s. 33–60.

¹² Zob. Archiwum Państwowe w Poznaniu (dalej cyt.: APP), Kalisz Gr. 302, k. 626–627 (testament znajduje się w przygotowywanym do publikacji zbiorze).

¹³ Zob. APP, Kalisz Gr. 272, k. 665–666v; Kalisz Gr. 278, k. 324–326; Kcynia Gr. 87, k. 616–618; Nakło Gr. 125, k. 295v–296.

¹⁴ Są to testamenty: Jerzego Janecjusza, aptekarza poznańskiego, z 1645 r. (APP, Poznań Gr. 738, k. 335–342v), jego córki Salomei, żony *primo voto* Samuela Bogurskiego, *secundo voto* Stanisława Naczestawskiego, z 1667 r. (APP, Poznań Gr. 707, k. 516–519v), Gali Januszówny, żony Józefa Zaleskiego, z 1678 r. (APP, Gniezno Gr. 142, k. 828–828v), Reginy Bretkowej, zapewne mieszkanki Warszawy, z 1679 r. (APP, Kościan Gr. 123, k. 73v–74v) i Jana Müllera z 1691 r. (APP, Wałcz Gr. 64, k. 16–16v — testament spisany po niemiecku). Zarówno Janecjuszówna, jak i Januszówna były żonami szlachciców, jednak ich pochodzenie plebejskie nie pozwalały włączyć tych dokumentów do zbioru.

¹⁵ Testamenty księdza Marcina Bobrowicza, kustosa kamieńskiego i plebana jelenickiego, z 1654 r. (APP, Nakło Gr. 118, k. 497–502) oraz księdza Melchiora Dolszensisa z 1680 r. (APP, Kościan Gr. 123, k. 141v–142).

testamentów szlacheckich w ogóle nie rejestrowano¹⁶. Spośród ksiąg grodzkich z serii relacji i inskrypcji przejrzano wszystkie czystopisy (*inducta*) oraz — w przypadku, gdy dla danych lat brakowało czystopisu — także brudnopisy (*protocollon*). Sondażowo jednak przeprowadzono kwerendę w wybranych kilkudziesięciu księgach brudnopisów, choć zachowały się czystopisy z tych lat¹⁷. Łącznie kwerendą objęto blisko 500 tomów ksiąg grodzkich. Testamenty wpisywano z reguły do ksiąg w serii relacje, jedynie w nielicznych wyjątkach można odnaleźć tego typu dokumenty w serii inskrypcje, w której z reguły umieszczano kontrakty majątkowe o charakterze niewieczystym. Wyjątkiem w latach 1657–1700 była kancelaria grodzka w Pyzdrach, w której wszystkie 18 testamentów wpisanych w tych latach zamieszczono w serii inskrypcje, a żadnych testamentów nie ma w tamtejszych księgach serii relacje.

W księgach grodzkich z lat 1631–1700 wpisano 491 testamentów (105 znalazło się w zbiorze z lat 1631–1655, 201 — z lat 1657–1680 oraz 185 w planowanej publikacji za lata 1681–1700). Zdecydowana większość dokumentów została oblatowana w księgach grodzkich prowadzonych w dwóch głównych ośrodkach Wielkopolski — w Poznaniu (153) i w Kaliszu (125). Sporo testamentów znalazło się także w księgach grodzkich kościańskich (46), powiat kościański był bowiem drugim co do wielkości, po poznańskim, obszarem administracyjnym Wielkopolski. W księgach grodzkich pozostałych powiatów wpisano mniejszą liczbę analizowanych dokumentów: w gnieźnieńskich — 34, konińskich — 34, pyzdrych — 25, nakielskich — 23, kcyńskich — 22, wschowskich — 19 i waleckich — 10. Szlachta decydowała się częściej oblatowywać swoje dokumenty prywatne w księgach w Poznaniu i Kaliszu zapewne dlatego, że do tamtejszych sądów i urzędów zgłaszała się także w sprawach spornych i zawierając transakcje wieczyste (takie sprawy można było przedstawić w Wielkopolsce jeszcze tylko w trzech ośrodkach — w Wąlczu, Nakle i we Wschowie), ale zapewne też tamtejsze kancelarie cieszyły się większym zaufaniem. Z kolei liczba testamentów oblatowanych w pozostałych księgach grodzkich jest proporcjonalna do wielkości powiatów; najwięcej dokumentów wpisano w ogromnym powiecie kościańskim, zaś najmniej — w aktach niewielkich powiatów wschowskiego i waleckiego.

Analizując liczbę testamentów w poszczególnych latach i dziesięcioleciach należy stwierdzić, że z czasem w XVII w. spisywano coraz więcej dokumentów i oblatowywano je w księgach grodzkich (por. tab. 1)¹⁸. Z jednej strony wiąże się to ze wzrastającą potrzebą sporządzania aktów ostatniej woli wśród szlachty¹⁹, a z drugiej — z coraz większym zaufaniem szlachty do instytucji ksiąg sądowych, w których z kolejnymi dziesięcioleciami pojawia się znacznie większa liczba dokumentów (można to zaobserwować na przykładzie podziałów majątków nieruchomości, inwentarzy ruchomości i nieruchomości, a także protestów sądowych). Księgi grodzkie każdego powiatu stają się coraz bardziej obszerne. Najwięcej testamentów spisano

¹⁶ Kwerenda do mojej książki pt. *Szlachecki obrót ziemią w powiecie kcyńskim w latach 1626–1655*, *Badania z Dziejów Społecznych i Gospodarczych*, t. 66, red. M. Górny, Wrocław 2012, przeprowadzona w księgach grodzkich w serii rezygnacji, a także sondażowe kwerendy w pozostałych księgach potwierdziły informacje archiwistów, wykluczające publikowanie w tych seriach aktów ostatniej woli i innych dokumentów typowych dla ksiąg relacji i inskrypcji, zob. J. Bielecka, *Organizacja i rozwój kancelarii ziemskich i grodzkich wielkopolskich XIV–XVIII wieku*, „Archeion”, t. 22, 1954, s. 129–155. Wszystkie księgi grodzkie z serii rezygnacji przeglądał ponadto prof. W. Dworzaczek, który skrupulatnie starał się odnotowywać wszystkie testamenty. W żadnym z publikowanych regestrów źródeł z serii rezygnacji z XVII w. W. Dworzaczek nie wspomniał testamentu, zob. *Teki Dworzaczka. Materiały historyczno-genealogiczne do dziejów szlachty wielkopolskiej XV–XX w.*, CD, wyd. Biblioteka Kórnicka PAN, Kórnik–Poznań 1997 (dostępne także on-line: www.teki.bkpan.poznan.pl).

¹⁷ Nie zdarzyło się, by testament pojawił się tylko w brudnopisie, nie będąc umieszczony w czystopisie księgi.

¹⁸ Analizę liczby testamentów przeprowadziłem według dat ich spisania, a nie oblatowania w księgach grodzkich.

¹⁹ Zob. B. Popiołek, *Woli mojej ostatniej...*, s. 21.

w latach 1671–1680 (102), co stanowi ponad dwa razy tyle, co w pierwszych dwóch analizowanych dziesięcioleciach (1631–1640 i 1641–1650), gdy powstało po 37 testamentów. Można się jednak spodziewać, że także w ostatnich dwóch dziesięcioleciach XVII w. liczba badanych akt wzrosła zdecydowanie, gdyby do analizy włączyć dokumenty oblatowane w księgach grodzkich w pierwszych latach XVIII w. W pięciu ostatnich latach XVII stulecia liczba wpisów do akt jest zdecydowanie mniejsza (w latach 1696–1700 zaledwie 23) w porównaniu z poprzednimi latami. Można przypuszczać, że powstałe wówczas testamenty w znacznej liczbie wpisano w księgach grodzkich nieco później. Liczba testamentów spisanych w poszczególnych latach wahała się od jednego w latach 1640, 1643 i 1659, do siedemnastu w roku 1679. W wielu przypadkach trudno stwierdzić, z jakich przyczyn w poszczególnych latach doszło do spisania większej liczby testamentów niż w innych; tylko niekiedy można wskazać konkretne powody. Np. w 1651 r. spisano aż 11 aktów ostatniej woli przy zaledwie kilku dokumentach w latach poprzednich (oprócz 1648 r., gdy powstało 10 testamentów). Aż czterech testatorów z roku 1651 jako motyw spisania aktu ostatniej woli podało, że wyruszają z pospolitym ruszeniem na wojnę na Ukrainę²⁰, zaś jeden testament zredagował pod Beresteczkiem Jan Kowalkowski, „będąc szkodliwie i bar(d)zo niebezpiecznie z działa od Kozaków postrzelony”²¹. W tym przypadku to testamenty sporządzone przez szlachtę biorącą udział w kampanii beresteckiej spowodowały wzrost ogólnej liczby dokumentów.

Zdecydowana większość testatorów to mężczyźni (359). Kobiet, które spisały taki dokument, było znacznie mniej (134); akty ostatniej woli kobiet to nieco ponad ¼ wszystkich testamentów wpisanych do ksiąg grodzkich w latach 1631–1700. Zwiększanie liczby testamentów kobiet następowało zgodnie ze wzrostem liczby wszystkich testamentów w poszczególnych dziesięcioleciach. Wyjątkowo w latach 1651–1660 liczba aktów ostatniej woli kobiet spadła w porównaniu z poprzednimi okresami, choć w tym czasie liczba ogółu dokumentów wzrosła (por. tab. 2). Można to z pewnością tłumaczyć tym, że był to okres nieustannych wojen na ziemiach Rzeczypospolitej, a z tego czasu pochodzi wiele testamentów mężczyzn, którzy wyruszyli na wojnę lub zostali zranieni podczas walk. Wśród kobiet zdecydowana większość to mężatki lub wdowy, tylko 17 testatorek zostało określonych w źródłach jako panny lub też treść testamentu wskazuje na to, że nie były one zamężne w momencie spisania dokumentu²². Dwie z nich to siostry — Zofia i Barbara Bużyńskie, które spisały swoje testamenty w tym samym 1695 roku²³. Dwa inne testamenty zostały sporządzone wspólnie przez małżonków: Stefana Grochowickiego i Mariannę z Oporowskich w 1685 r. oraz Macieja Romana i Jadwigę z Ulatowskich w 1688 r.²⁴

Testamenty oblatowane w księgach grodzkich spisane zostały głównie przez średnią szlachtę, przeważnie właściciele majątków wielkopolskich lub położonych w okolicznych powiatach. Większość testatorów w formularzu kancelaryjnym określona została jako *generosi*

²⁰ Zob. *Testamenty szlacheckie... z lat 1631–1655*, nr 77, 78, 79 i 84.

²¹ Zob. tamże, nr 81.

²² Są to: Zofia Zadorska, Helena Chrostowska (zob. *Testamenty szlacheckie... z lat 1631–1655*, nr 64, 72), Anna Suchorska, Anna Wolska, Jadwiga Potocka, Ewa Wardęska, Regina Katarzyna Podleska, Elżbieta Przyborowska, Małgorzata Czeska (zob. *Testamenty szlacheckie... z lat 1657–1680*, nr 48, 62, 76, 97, 146, 174, 183), Zofia Ulanicka, Marianna Kurska, Zofia i Barbara Bużyńskie, Teresa Drozdowska, Katarzyna Odorowska, Dorota Katarzyna Zdanowska i Elżbieta Górka (ostatnie osiem testamentów znajdzie się w przygotowywanej edycji).

²³ APP, Kalisz Gr. 305, k. 874v–875v; Kalisz Gr. 306, s. 221–224.

²⁴ APP, Wschowa Gr. 151, k. 64v–67; Konin Gr. 71, k. 195–201v. Wspólne testamenty szlachty pojawiają się dość rzadko — można wskazać jeszcze wynotowane wśród dokumentów z Prus Królewskich: Małgorzaty z Krupockich Wypyczyńskiej i jej córki Anny z 1625 r. oraz Jana i Ewy Niedanowskich z 1601 r., Hektora Kawieczynskiego i jego żony z 1629 r. oraz Jana i Anny Grudowskich z 1629 r., zob. *Testamenty szlachty Prus Królewskich...*, nr 1, 19, 31 i 32.

(317), a więc jako szlachta-posesjonaci (niezależnie, czy byli w posiadaniu kilku czy też połowy wsi). Jako *nobiles* (szlachta nieposiadająca majątków ziemskich lub dzierżawcy dóbr) opisano 73 testatorów. Z kolei przy nazwiskach 80 testatorów nie podano żadnego określenia wskazującego na ich pozycję w hierarchii szlacheckiej. Większość z nich to z pewnością okoliczni posesjonaci. W księgach grodzkich niewiele było przedstawicieli wyższych warstw społecznych w wymiarze całej Rzeczypospolitej lub choćby tylko z tej prowincji.

Tylko sześciu testatorów określono jako *illustres ac magnifici*, tym samym podkreślając ich przynależność do ścisłych elit politycznych i finansowych kraju. Jednakże, w przypadku niektórych osób, określenia te nie były precyzyjne. O ile Annę Alojzję z Ostrogskich, wdowę po Janie Karolu Chodkiewiczu, hetmanie wielkim litewskim (testament z 1651 r.²⁵), Barbarę z Kretkowskich, wdowę po *primo voto* Hieronimie Rozdrażewskim, kasztelanie międzyrzeckim i *secundo voto* Hieronimie Radomickim, wojewodzie inowrocławskim (z 1666 r.²⁶), Adama Stefana z Grudny Grudzińskiego, podstolego koronnego (z 1685 r.²⁷), Jana z Leszna Leszczyńskiego, podczaszego koronnego (z 1694 r.²⁸) czy Wojciecha Konstantego z Goraja Brezę, wojewodę poznańskiego (z 1698 r.²⁹), można uznać za magnaterię, o tyle już Elżbieta z Mycielskich, wdowa po Jakubie Goćłowskim, kasztelanie przemęckim (z 1691 r.³⁰) należała wyłącznie do elit wielkopolskich.

Dziewięciu testatorów określono jako *magnifici*. Tego terminu użyto zarówno w stosunku do wojewodzica poznańskiego, Jana Konstantego z Bnina Opalińskiego (z 1671 r.³¹), członka jednej z najpotężniejszych w Koronie rodzin magnackich, jak i do lokalnych możnych oraz urzędników: starosty nakielskiego Jana Korzboka Łąckiego (z 1658 r.), podkomorzycy inowrocławskiego Kazimierza na Tucznie Tuczyńskiego (z 1662 r.), kasztelana międzyrzeckiego Jana Franciszka Rozdrażewskiego (z 1684 r.), Katarzyny z Szoldrskich, wdowy po Adrianie Miaszkowskim, kasztelanie śremskim (1686 r.), starosty bobrownickiego Andrzeja Smoszewskiego (z 1686 r.), kasztelana międzyrzeckiego Gabriela Sokolnickiego (z 1686 r.), Katarzyny z Głębockich, wdowy po *primo voto* Mikołaju Rościszewskim i żony *secundo voto* Piotra Żegockiego, starosty konińskiego (z 1688 r.) oraz kasztelanica ziemi dobrzyńskiej Władysława na Działyniu Działyńskiego (z 1690 r.)³². Natomiast Andrzeja Bokse Radoszewskiego, kasztelana wieluńskiego (z 1676 r.), określono jako „urodzonego”, mimo iż senatorów z reguły uznawano za *magnifici*³³.

Wśród testatorów było wielu urzędników, nie tylko z Wielkopolski, ale także z innych ziem Rzeczypospolitej. Byli to: pisarz ziemski kaliski Prokop z Lipego Lipski (testament z 1638 r.), wojski kruszewicki Jan z Oporowa Ostrowski (z 1654 r.), podczaszcy sanocki Jakub z Kaliny Kaliński (z 1661 r.), były podczaszcy kaliski Wawrzyniec Stanisław Przyborowski (z 1673 r.), starosta gnieźnieński Krzysztof na Międzychodzie Unrug (z 1686 r.), wojski sądecki Maciej z Trębina Trębiński (z 1688 r.), podstoli nurski Maciej Radzimiński (z 1695 r.), chorąży wschowski Maciej na Niegolewie Niegolewski (z 1699 r.) i cześnik nowogrodzki Sebastian Małuski

²⁵ *Testamenty szlacheckie... z lat 1631–1655*, nr 80.

²⁶ *Testamenty szlacheckie... z lat 1657–1680*, nr 77.

²⁷ APP, Nakło Gr. 139, k. 129v–133.

²⁸ APP, Kalisz Gr. 306, s. 1314–1317.

²⁹ APP, Poznań Gr. 816, k. 190–191v.

³⁰ APP, Wałcz Gr. 55, k. 24–26.

³¹ *Testamenty szlacheckie... z lat 1657–1680*, nr 113.

³² Tamże, nr 27 i 45; APP, Kalisz Gr. 301, k. 513–513v; Wschowa Gr. 151, k. 90–91v; Kalisz Gr. 302, k. 188v–189; Poznań Gr. 815, k. 347–348v, 355–356; Kalisz Gr. 303, k. 389–390v.

³³ *Testamenty szlacheckie... z lat 1657–1680*, nr 169. Podobnie jako *generosae* określono wdowy po kasztelanach: kaliskim Zofię ze Smoszewskich Pogorzelską (z 1658 r.) i śremskim Elżbietę z Sztetlewskich Grabską (z 1683 r.), tamże, nr 28; APP, Poznań Gr. 773, k. 209–210.

(z 1697 r.). Nieco więcej testatorów sprawowało lokalne urzędy grodzkie: Piotr Radoński był podstarościm kaliskim i pisarzem grodzkim konińskim (dokument z 1667 r.), Dobrogost Wyganowski — sędzią grodzkim bydgoskim (z 1668 r.), Walenty z Wybranowa Chlebowski — pisarzem grodzkim pyzdrowskim (z 1669 r.), Marcin z Napruszewa Napruszewski — burgrabią ziemskim kaliskim (z 1671 r.), Paweł z Chomeć Morawski — poborcą województwa poznańskiego (z 1671 r.), Marcin Tański — pisarzem grodzkim wschowskim (z 1673 r.), Franciszek Stanisław Strzałkowski — podpiskiem i regentem grodzkim nakielskim (z 1680 r.), Franciszek Jacek Rożycki — regentem grodzkim kaliskim (z 1685 r.), Piotr Żełęcki — pisarzem grodzkim kaliskim (z 1687 r.), Stanisław Zagórski — skarbnikiem ziemi wschowskiej (z 1691 r.), a Władysław Zaremba Tymieniecki — burgrabią grodzkim ostrzeszowskim (z 1693 r.). Wśród testatorów byli także trzej starostowie niegrodowi: pobiedziski — Andrzej Niegolewski (z 1651 r.), powidzki — Hieronim Pogorzelski (z 1671 r.) i bobrownicki — Andrzej Smoszewski (z 1686 r.).

Sześciu autorów aktów ostatniej woli było duchownymi katolickimi, wywodzącymi się z rodzin szlacheckich: proboszcz czacki Sebastian Trzaskowski (z 1661 r.), proboszcz gostawski Marcin Bieliński (z 1661 r.), Piotr Stanisław Górski (z 1675 r.), który włożył habit zakonny po śmierci żony, proboszcz moderski Andrzej Trach Gniński (z 1687 r.), jezuita Wojciech Łochocki (z około 1694 r.) i kanonik gnieźnieński Maciej Franciszek Papieski (z 1699 r.).

Testatorzy w zdecydowanej większości byli przedstawicielami wielkopolskiej szlachty. Odnotowano również właścicieli dóbr z pobliskich Kujaw (m.in. Jan z Oporowa Ostrowski) oraz z powiatu sieradzkiego (Tomasz Piotrachowski, Florian Borzysławski, Marcin Wysocki, Paweł Biernacki), łęczyckiego (Andrzej Wargawski, Barbara z Rożyckich Kulesza) i z ziemi wieluńskiej (Andrzej Boksa Radoszewski, Wojciech Wierusz Bielski, Jakub Kobeliński, Władysław Zaremba Tymieniecki). Były także osoby wywodzące się z Prus Królewskich (Jakub Boiński), Mazowsza (Marcin Świejkowski, Jan Pogonowski), Małopolski (Aleksander z Balina Baliński, Jakub Kaliński), a nawet z Wielkiego Księstwa Litewskiego (Anna Alojza z Ostrogskich Chodkiewiczowa, Wojciech Łoiński).

O ile testatorzy pochodzący z ziem sąsiadujących z Wielkopolską często związani byli ze szlachtą wielkopolską rodzinnie lub majątkowo i wygodniej im było oblatować dokumenty w tutejszych urzędach grodzkich (do których mogli mieć bliżej ze swoich majątków), o tyle jedynie wypadki losowe sprawiały, że szlachta wywodząca z odległych regionów ziem polskich wpisywała swą ostatnią wolę do miejscowych ksiąg. Na przykład w roku 1654 do ksiąg poznańskich trafił testament Anny Alojzy z Ostrogskich Chodkiewiczowej³⁴, ponieważ testatorka schroniła się w Wielkopolsce, gdy jej dobrom na wschodzie zagrażało powstanie kozackie. Z kolei Wojciech Łoiński spisał testament w 1660 r. w Orszy na Litwie, a siedem lat później, już po śmierci testatora, dokument ten znalazł się w księgach grodzkich poznańskich. Wyjaśnienie tych okoliczności podał niejako sam autor; został pobity w Poznaniu, gdy jako żołnierz stacjonował w mieście. Łoiński zmarł od poniesionych ran, a jego testament zapewne był dowodem w sprawie, która miała się toczyć przed poznańskim sądem grodzkim³⁵. Nie był on jedynym wojskowym, który znalazł się w Wielkopolsce i pozostawił tu akt swej ostatniej woli. W 1698 r. swoje testamenty zredagowali Stanisław Pawłowski i Stanisław Jabłoński, żołnierze służący w chorągwi wojewody łęczyckiego i starosty generalnego wielkopolskiego Rafała Leszczyńskiego³⁶. Obaj przez sąd wojskowy zostali skazani na śmierć za zamordowanie w Poznaniu szlachcica — nieznanego z imienia Zakrzewskiego. Prowadzonym na śmierć testatorem był również Adam Sówka Mroczkowski, który akt ostatniej woli spisał w 1638 r., po tym, jak został uznany przez sąd miejski w Opatówku winnym wielokrotnych przestępstw.

³⁴ *Testamenty szlacheckie... z lat 1631–1655*, nr 80.

³⁵ *Testamenty szlacheckie... z lat 1657–1680*, nr 32.

³⁶ APP, Poznań Gr. 814, s. 178–181 (testamenty występują jeden po drugim).

Testament ten znalazł się w księgach grodzkich kaliskich jako odpis z ksiąg miejskich w Opawku³⁷.

Wśród testamentów z ksiąg grodzkich wielkopolskich z lat 1631–1700 dominują sporządzone przez katolików. Zaledwie sześć spisali ewangelicy: Piotr Ossowski (z 1642 r.), Samuel z Mielęcina Mielęcki (z 1646 r.), Barbara z Miękich Powodowska (z 1654 r.), Wojciech Wierusz Bielski (z 1663 r.), Bogumiła z Przystanowskich Wierzbińska (z 1682 r.) i starosta gnieźnieński Krzysztof na Międzychodzie Unrug (z 1686 r.)³⁸. Dokumenty te nie różnią się jednak w formie od testamentów katolików. Zarówno w wyznaniu wiary, jak i w arendze, informującej o pobożności testatora, użyto tych samych elementów i sformułowań.

Podstawowym językiem testamentów wielkopolskich była polszczyzna. Jedynie dwa analizowane dokumenty, wpisane do ksiąg grodzkich wałeckich, w całości zredagowano po niemiecku. Dotyczą one niemieckojęzycznej szlachty tego powiatu — pułkownika wojsk cesarskich, Heninga Dyderyka Borka z 1667 r.³⁹ i Doroty Elżbiety z Golców z 1692 r.⁴⁰ Tylko jeden dokument sporządzono w całości po łacinie — testament Stanisława Laskowskiego z 1637 r.⁴¹ W języku testamentów widać pewne zmiany w ciągu XVII w. O ile przed rokiem 1655 w wielu dokumentach pojawiały się rozbudowane frazy łacińskie, często nawet całe akapity⁴², o tyle już po potopie szwedzkim występowały one rzadko. W dokumentach wpisanych do ksiąg grodzkich w latach 1681–1700 łaciną posługiwano się przede wszystkim, by zacytować sentencje religijne lub oddać terminy prawnicze. Do wyjątkowych należą dwa testamenty duchownych (proboszcza moderskiego Andrzeja Tracha Gnińskiego z 1687 r. i kanonika gnieźnieńskiego Macieja Franciszka Papińskiego z 1699 r.), w których łacina przeplata się z językiem polskim⁴³.

Zebranie wszystkich testamentów z ksiąg grodzkich wielkopolskich z lat 1631–1700 niejednokrotnie daje możliwość odnalezienia dwóch różnych testamentów tych samych osób, a także aktów ostatniej woli małżonków lub bliskich krewnych, uzupełniających się nawzajem. Na przykład Łukasz Karniowski spisał testament w 1663 r., a po trzech latach zredagował nowy, unieważniając wcześniejszy⁴⁴. W 1678 r. syn Piotra Stanisława Górskiego oblatował w księdze grodzkiej gnieźnieńskiej jednocześnie dwa akty ostatniej woli ojca — z lat 1673 i 1675 (choć w drugim dokumencie testator odwołał swój pierwszy testament)⁴⁵. W księgach grodzkich znalazły się także dwa testamenty Jana Wojciecha Wojnarowskiego. Pierwszy sporządził w 1672 r., gdy wraz z pospolitym ruszeniem ruszał przeciwko Turkom, drugi zaś — w 1688 r., zapewne krótko przed śmiercią⁴⁶. Z kolei w dwóch przypadkach te same testamenty oblatowano dwukrotnie w różnych latach w księgach grodzkich: Krzysztofa Oporowskiego z 1654 r. umieszczono w księgach grodzkich kościańskich z lat 1654 i 1669⁴⁷, a Ka-

³⁷ Zob. *Testamenty szlacheckie... z lat 1631–1655*, nr 33.

³⁸ Tamże, nr 44, 53, 98; *Testamenty szlacheckie... z lat 1657–1680*, nr 52; APP, Kościan Gr. 123, k. 362–363; P. Klint, *Testament Krzysztofa na Międzychodzie Unruga z 1686 roku*, „Genealogia. Studia i Materiały Historyczne”, 16, 2004, s. 119–128.

³⁹ *Testamenty szlacheckie... z lat 1657–1680*, nr 81.

⁴⁰ APP, Wałcz Gr. 56, k. 146–148v.

⁴¹ *Testamenty szlacheckie... z lat 1631–1655*, nr 26.

⁴² Tak jest między innymi w testamentach Szczęsnego Włoszynowskiego z 1636 r., Wojciecha Beklewskiego z 1638 r., Zofii Grabowskiej z 1642 r., Doroty Porzeckiej z 1652 r., zob. tamże, nr 18, 34, 45 i 88.

⁴³ APP, Poznań Gr. 354, k. 83–85; Poznań Gr. 827, k. 13–14.

⁴⁴ *Testamenty szlacheckie... z lat 1657–1680*, nr 53 i 78.

⁴⁵ Tamże, nr 142 i 159.

⁴⁶ Tamże, nr 125; APP, Poznań Gr. 783, k. 272–275.

⁴⁷ Zob. *Testamenty szlacheckie... z lat 1631–1655*, nr 104; APP, Kościan Gr. 121, k. 729–730.

zimierza Tuczyńskiego z 1662 r. zapisano w księgach grodzkich kościańskich z 1662 r. i poznańskich z 1694 r.⁴⁸

W aktach grodzkich można także odnaleźć testamenty małżonków, nie tylko wcześniej wspomniane, spisane razem przez dwie pary, ale różne dokumenty z różnych lat. Te ostatnie pozwalają określić, w jakim stopniu wola pierwszego testatora została wypełniona. Znane są akty ostatniej woli: Mikołaja Rożnowskiego (z 1661 r.) i jego żony Teresy z Gądeckich (z 1664 r.)⁴⁹, Wojciecha Chwałkowskiego (z 1665 r.) i Elżbiety z Szetlewskich (z 1683 r.)⁵⁰, Jakuba Rogowskiego (z 1670 r.) i Krystyny ze Skalawskich (z 1673 r.)⁵¹, Władysława Kaczkowskiego (z 1670 r.) i Marianny Teresy z Przeradowskich (z 1668 r.)⁵², Jakuba Złotnickiego (z 1682 r.) i Teresy z Wyrzyskich (z 1679 r.)⁵³, Franciszka Stanisława Strzałkowskiego podpiska i regenta grodzkiego nakielskiego (z 1680 r.) i Marianny z Zaczyńskich (z 1681 r.)⁵⁴ oraz Krzysztofa z Bużenina Marszewskiego (z 1686 r.) i Anny z Kunińskich (z 1689 r.)⁵⁵. Zdarzają się także testamenty rodzica i dziecka: Wojciecha Małachowskiego (z 1675 r.) i jego syna Jana (z 1673 r.)⁵⁶, Jana Kotowieckiego (z 1654 r.) i jego córki Zofii Lipskiej (z 1667 r.)⁵⁷, Andrzeja Niegolewskiego (z 1651 r.) i jego syna Macieja chorążego wschowskiego (z 1699 r.)⁵⁸. Wśród testamentów przygotowywanych do publikacji znajdują się m.in. dwa spisane w tym samym roku (1695) przez siostry Zofię i Barbarę Bużyńskie⁵⁹, a także innych dalszych krewnych i powinowatych⁶⁰.

Pokaźny zbiór aktów ostatniej woli z tego samego obszaru daje również inne możliwości analizy historycznej. Porównanie wybranych przez testatorów miejsc pochówku i instytucji kościelnych jako adresatów legatów pobożnych, pozwala wskazać najbardziej popularne wśród szlachty zgromadzenia zakonne w Wielkopolsce. Zakładając, że większość testatorów to właściciele jednej bądź kilku wsi, prezentujący podobny poziom zamożności, można ustalić, jakie sumy z reguły były przeznaczane na pogrzeb, na msze święte w intencji testatora oraz na działalność fundacyjną w okolicznych świątyniach. Jednocześnie zawarte w testamentach dyspozycje majątkowe mogą stać się przedmiotem analizy w ramach lokalnej grupy szlachty o podobnym statusie materialnym, zamieszkującej dość zwarty obszar. Informacje na ten temat zawarte w testamentach są bowiem powtarzalne; w wielu dokumentach znajdujemy wiadomości o rozdziale nieruchomości między synów, o wyposażeniu córek, zabezpieczeniu żony przez męża, a także rejestry ruchomości, które przekazywano dzieciom lub innym krewnym, wykazy długów i formy wynagrodzenia dla służby. Niemal każdy testator wyznaczał także opiekunów dla potomków i egzekutorów swej ostatniej woli. Istnieje możliwość ustalenia, kto pełnił tę funkcję (krewni, powinowaci, sąsiedzi, a może godni zaufania lokalni urzędnicy), czy zdarzało się, żeby w określonym powiecie kilku testatorów wyznaczało te same osoby jako egzekutorów testamentu.

Natomiast porównanie formy poszczególnych testamentów stwarza możliwość określenia, w jakim stopniu testatorzy korzystali z gotowych formuł, czy nawet formularzy, a w jakim

⁴⁸ *Testamenty szlacheckie... z lat 1657–1680*, nr 45; APP, Poznań Gr. 798, k. 606–606v.

⁴⁹ *Testamenty szlacheckie... z lat 1657–1680*, nr 35 i 61.

⁵⁰ Tamże, nr 68; APP, Poznań Gr. 773, k. 209–210.

⁵¹ Tamże, nr 106 i 135.

⁵² Tamże, nr 91 i 102.

⁵³ Tamże, nr 196; APP, Kcynia Gr. 89, k. 458–460.

⁵⁴ APP, Nakło Gr. 125, k. 173v–176v, 309–310.

⁵⁵ APP, Poznań Gr. 778, k. 419–421v; Poznań Gr. 785, k. 349–351.

⁵⁶ *Testamenty szlacheckie... z lat 1657–1680*, nr 139 i 160.

⁵⁷ *Testamenty szlacheckie... z lat 1631–1655*, nr 100; *Testamenty szlacheckie... z lat 1657–1680*, nr 88.

⁵⁸ *Testamenty szlacheckie... z lat 1657–1680*, nr 4; APP, Poznań Gr. 391, k. 37–37v.

⁵⁹ APP, Kalisz Gr. 305, k. 874v–875v; Kalisz Gr. 306, s. 221–224.

⁶⁰ Zob. m.in. *Testamenty szlacheckie... z lat 1657–1680*, s. 20–21.

dokumenty te były oryginalnymi, ustnymi dyspozycjami osób oczekujących bliskiej już śmierci. W zbiorze testamentów z lat 1657–1680 można wskazać dokumenty mające niemal identyczną formę⁶¹. Odnosi się to do wstępu w testamentach rodzeństwa stryjecznego — Zofii z Pacynowskich Kotarbskiej (z 1663 r.) i Dobrogosta Pacynowskiego (z 1666 r.)⁶², ale także osób niespokrewnionych ze sobą — Zofii z Sobockich Grotowej i Mikołaja Skrzetuskiego (oba z 1671 r.)⁶³ oraz Jana Konstantego z Bnina Opalińskiego, Pawła z Chomęcic Morawskiego (oba także z 1671 r.) i Pawła Gogolewskiego (z 1680 r.)⁶⁴.

Stan zachowania testamentów z ksiąg grodzkich wielkopolskich jest zadowalający. Zdecydowana większość dokumentów jest czytelna, a karty, na których odnotowano dokumenty, z rzadka zostały uszkodzone. W wielu przypadkach można odnieść wrażenie, że testament został spisany bardziej starannym pismem niż sąsiednie dokumenty o innej treści, zamieszczone w księdze grodzkiej. Tylko niekiedy stwierdzono brak karty lub jej fragmentu, jak w testamentach Macieja Deręgowskiego z 1635 r. lub Katarzyny z Morawskich Garnkowskiej z 1648 r.⁶⁵ Uszkodzone karty uniemożliwiają odczytanie kilku fragmentów tekstu w sześciu testamentach: Katarzyny ze Strzeżmińskich Milewskiej z 1636 r., Jerzego Cielmowskiego z 1682 r., Marcina z Budziszława Wysockiego z 1686 r., Piotra Kobierzyckiego z 1686 r., Aleksandra Franciszka Zbożego Zakrzewskiego z 1693 r. i Piotra z Sienna Sulmowskiego z 1700 r.⁶⁶

III. Testamenty szlacheckie z ksiąg grodzkich i ziemskich ziemi halickiej w XVII w.

Realizowany od roku 2014 projekt ma na celu opublikowanie w formie edycji źródłowej wszystkich testamentów z ksiąg grodzkich i ziemskich ziemi halickiej z XVII w. Prowadzona kwerenda źródłowa obejmuje wszystkie księgi grodzkie i ziemskie z serii relacji i inskrypcji z dwóch powiatów staropolskich — halickiego i trembowelskiego, będących częścią województwa ruskiego. Księgi te znajdują się w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym miasta Lwowa, wszystkie zachowane są w czystopisach; do brudnopisów tych ksiąg warto zajrzeć jedynie sondażowo⁶⁷. Kwerenda obejmuje następujące księgi: halickie grodzkie relacje (90), halickie grodzkie inskrypcje (53), halickie ziemskie (32), trembowelskie grodzkie relacje (45) i trembowelskie grodzkie inskrypcje (25)⁶⁸. Księgi ziemskie trembowelskie nie zachowały się. O ile stan zachowania ksiąg grodzkich jest dobry (rzadko duże partie kart są uszkodzone), o tyle księgi ziemskie halickie są w bardzo złym stanie (często nawet połowa kart w księgach z pierwszej połowy XVII w. zachowana jest fragmentarycznie), co utrudnia nie tylko odczytywanie dokumentów, ale także ich zidentyfikowanie jako testamenty.

Dotychczas odnaleziono 202 testamenty szlacheckie, w tym: 89 we wszystkich księgach grodzkich trembowelskich serii relacje z XVII w., 102 w księgach grodzkich halickich serii relacje z lat 1601–1612, 1650–1665, 1669–1700 oraz 11 we wszystkich zachowanych księgach

⁶¹ O korzystaniu z formularzy testamentów zob. B. Popiołek, *Woli mojej ostatniej...*, s. 61–62.

⁶² *Testamenty szlacheckie... z lat 1657–1680*, nr 53 i 78.

⁶³ Tamże, nr 93 i 95.

⁶⁴ Tamże, nr 113, 120, 197.

⁶⁵ *Testamenty szlacheckie... z lat 1631–1655*, nr 17 i 65.

⁶⁶ APP, Kalisz Gr. 302, k. 626–627; Poznań Gr. 777, k. 534v–536v, 569–569v; Kalisz Gr. 302, k. 521–524; Kalisz Gr. 304, k. 297v–298; Gniezno Gr. 148, k. 188–190; Poznań Gr. 824, s. 22–26.

⁶⁷ Jak wskazuje wstępna kwerenda, w brudnopisach ksiąg trembowelskich nie ma tekstów testamentów (inaczej jest w księgach grodzkich wielkopolskich), ale jedynie wzmiankuje się tam, że podano do oblaty dokument. Treść aktu ostatniej woli pojawia się w czystopisach, zob. np. Centralne Państwowe Archiwum Historyczne we Lwowie (dalej cyt.: CPAHL), fond 17, opis 1, księga 122 (czystopis) i 238 (brudnopis tej samej księgi).

⁶⁸ CPAHL, f. 5, op. 1, ks. 12–64, 108–197; f. 6, op. 1, ks. 66–94; f. 17, op. 1, ks. 22–46, 104–146.

ziemskich halickich⁶⁹. Kwerenda prowadzona w księgach grodzkich trembowelskich serii inskrypcje z lat 1630–1670 wykazała, że do tych akt w ogóle nie wpisywano testamentów. Możliwość identyfikacji testatorów (zwłaszcza pod względem majątkowym i rodzinnym) dadzą, jak sądzę, księgi z serii inskrypcje. W księdze grodzkiej trembowelskiej z lat 1638–1639 w trzech miejscach zamieszczono tytuły świadczące o tym, że po nich miały zostać wpisane teksty szlacheckich testamentów (Kalinowskiej, Kuńczyckiego i Bienieckiego). Niestety, poniżej urzędnik kancelaryjny zostawił niezapisane karty⁷⁰. Podobnie jak w księgach grodzkich wielkopolskich, w aktach z ziemi halickiej wpisano także nieliczne testamenty chłopskie, mieszczańskie oraz księży katolickich, niewywodzących się z rodzin szlacheckich. We wszystkich księgach grodzkich trembowelskich, w serii relacje, znajduje się osiem tego typu aktów ostatniej woli⁷¹ oraz zeznania skazanych na śmierć chłopów i mieszczan, w formie określanej jako testamenty⁷². Teksty niemal wszystkich omówionych dokumentów spisane są w języku polskim, z nielicznymi wtrętami łacińskimi. Jedynie dwa testamenty zostały sporządzone po rusku⁷³, a jeden, z końca XVII w., po łacinie⁷⁴.

Wśród rozpoznanych testamentów z ksiąg grodzkich i ziemskich ziemi halickiej zdecydowanie przeważają — podobnie jak w księgach grodzkich wielkopolskich — testamenty średniej szlachty, posiadającej majątki w obu objętych kwerendą powiatach. Elity województwa ruskiego reprezentują nieliczni testatorzy: Jerzy Struś z Komorowa, kasztelan halicki (testament z 1604 r.), Zofia z Zamiechowa Tyszkiewiczowa, wojewodzina trocka (z 1634 r.)⁷⁵, Marianna z Potockich, wdowa po Adamie Kazanowskim, obożnym koronnym (z 1651 r.)⁷⁶, Agnieszka Stanisławska, kasztelanowa kamieniecka (z 1652 r.)⁷⁷ i Piotr Potocki, wojewoda braclawski (z 1657 r.; niestety karty dokumentu zachowane są w złym stanie i treść odczytać można jedynie fragmentarycznie)⁷⁸. Testatorami są głównie katolicy, wśród nich trzech księży o pochodzeniu szlacheckim: Piotr Kołacki, komendant budzanowski (z 1629 r.), Walenty Zgłobicki, proboszcz trembowelski (z około 1688 r.) i Paweł Rozmysłowski, prepozyt trembowelski (z 1697 r.)⁷⁹. Dużą część badanych testamentów sporządziły osoby wyznania prawosławnego.

Przeгляд wszystkich testamentów z dwóch powiatów województwa ruskiego pozwala na odnalezienie aktów ostatniej woli sporządzonych przez członków tych samych rodzin szlacheckich

⁶⁹ W przypadku jednego dokumentu, testamentu szlacheckiego Sebastiana Głowackiego, zachowała się tylko jedna karta z początkiem formularza wpisu dokumentu, na kolejnej karcie zaczyna się już inny poszyt z innym dokumentem, zapisany inną ręką pisarza, zob. CPAHL, f. 6, op. 1, ks. 78, s. 1740.

⁷⁰ CPAHL, f. 17, op. 1, ks. 122, s. 170 (nagłówek: *M(a)g(nifi)ca(e) Kalinowskiej oblata testamenti* — dalej cztery niezapisane strony), 664 (nagłówek: *Ex parte Kunczycki oblata testamenti* — dalej dwie niezapisane strony) i 805 (nagłówek: *Ex parte Bieniecki testamenti oblata* — dalej trzy niezapisane strony). Testamentów tych nie wpisano także w brudnopisie tej księgi, tamże, ks. 238.

⁷¹ CPAHL, f. 17, op. 1, ks. 105, s. 71–72 (dokument z 1603 r.); ks. 115, s. 33–34 (dokument z 1622 r.); ks. 116, s. 1551–1553 (dokument z 1623 r.); ks. 117, s. 21–23 (dokument z 1626 r.); ks. 117, s. 669–672 (dwa dokumenty z 1627 r.); ks. 119, s. 394–398 (testament Szkota Aleksandra Robessona z 1633 r.), ks. 131, s. 146–151 (dokument z 1648 r.); ks. 142, s. 150–152 (dokument z 1670 r.).

⁷² CPAHL, f. 17, op. 1, ks. 110, s. 683–714 (17 dokumentów).

⁷³ Testamenty Jakuba Żurakowskiego z ok. 1673 r. (CPAHL, f. 5, op. 1, ks. 173, s. 301–303) i Andrzeja Skulskiego z ok. 1668 r. (CPAHL, f. 6, op. 1, ks. 90, s. 1098–1099). Pierwszy spisany został pismem łacińskim, drugi zaś cyrylicą.

⁷⁴ Testament Stanisława Głowińskiego, sędziego ziemskiego halickiego, z ok. 1671 r. (CPAHL, f. 6, op. 1, ks. 94, s. 601–605).

⁷⁵ CPAHL, f. 17, op. 1, ks. 119, s. 1111–1122.

⁷⁶ Tamże, f. 5, op. 1, ks. 144, s. 153–158.

⁷⁷ Tamże, f. 17, op. 1, ks. 141, s. 686–693.

⁷⁸ Tamże, f. 5, op. 1, ks. 148, s. 424–425.

⁷⁹ Tamże, f. 17, op. 1, ks. 117, s. 1688–1690; ks. 145, s. 1426–1428, 1931–1935.

kich. W wyniku dotychczasowej kwerendy zidentyfikowano testamenty przedstawicieli czterech rodzin — Kopyczyńskich (Jana z 1611 r. i Ostafieja z 1619 r.)⁸⁰, Bielickich (Tomasza z 1637 r., Doroty z 1665 r. i Hanny z 1683 r.)⁸¹, Ludziickich (Piotra z 1668 r., Macieja z 1670 r. i Adama z 1698 r.)⁸² i Drohomireckich (Hieronima z 1694 r. i Gabriela z 1695 r.)⁸³. Natomiast w omawianych źródłach nie odnaleziono do tej pory więcej niż jednego testamentu tej samej osoby. Podobnie jak w zbiorze testamentów z ksiąg grodzkich wielkopolskich, wśród testatorów z ziem halickiej byli też przybysze z innych terenów Rzeczypospolitej, np. szlachcic z powiatu radomskiego, Stanisław Jan Sulima, testator z 1639 r.⁸⁴

Edycja testamentów szlacheckich z ksiąg sądowych ziemi halickiej z XVII w. nie tylko da możliwość przedstawienia aktów ostatniej woli szlachty części województwa ruskiego, ukazując m.in. jej podejście do spraw ostatecznych, praktykę spadkobrania, posiadany majątek, więzy rodzinne i sąsiedzkie. Stworzy także możliwość pogłębienia studiów nad szlacheckimi testamentami, zwłaszcza porównania tych dokumentów z innymi z odległych części Rzeczypospolitej, np. z Wielkopolski lub z Prus Królewskich. Już na tym etapie kwerendy można stwierdzić, że treść testamentów szlachty z ziemi halickiej różni się nieco od tego typu dokumentów szlachty wielkopolskiej. Zdecydowanie rzadziej w testamentach szlachty z województwa ruskiego można znaleźć rozbudowane arengi, poświęcone marności życia ludzkiego, z cytatami z Pisma Świętego i Ojców Kościoła. Większą uwagę przywiązywano do rozporządzeń majątkowych i do zabezpieczenia praw współmałżonka i spadkobierców.

Są to przede wszystkim dokumenty średniej szlachty. Rzadkie są akty ostatniej woli przedstawicieli ówczesnych elit społecznych, niechętnie oblatujących testamenty w księgach sądowych. Z kolei w księgach grodzkich województwa ruskiego częściej niż w wielkopolskich pojawiają się testamenty żołnierzy. Nie może to dziwić, skoro województwo ruskie niemal przez cały XVII w. było obszarem nieustannie zagrożonym przez najazdy tatarskie, a w połowie stulecia stało się terenem działań wojennych. Interesujące byłoby także odnalezienie w testamentach halickich informacji o skutkach działań wojennych. Zawiera je na przykład testament szlachcica, Wojciecha Rokickiego z 1651 r., który jako szpieg kozacki został skazany na śmierć w Haliczu⁸⁵. Na tego typu przekazy można natrafić także w innych szlacheckich aktach ostatniej woli, z innych ziem województwa ruskiego z tego okresu. Na przykład Roman Mikuliński, w testamencie z 1649 r. opisywał, że musiał uciekać przed Kozakami ze swojego majątku w województwie braclawskim, zakopując to, czego nie mógł wziąć ze sobą. Z kolei żołnierz Stanisław Topolski spisał testament w 1655 r., po tym, jak został poważnie ranny w potyczce ze Szwedami pod Opoczmem⁸⁶.

Adres Autora:

Dr Paweł Klint

Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego

ul. Szewska 49

50-139 Wrocław

p.klint@wp.pl

⁸⁰ Tamże, f. 17, op. 1, ks. 104, s. 602–607; ks. 113, s. 697–704.

⁸¹ Tamże, f. 17, op. 1, ks. 121, s. 1064–1067; ks. 138, s. 1283–1285; ks. 144, s. 764–766.

⁸² Tamże, f. 17, op. 1, ks. 141, s. 659–662; ks. 142, s. 587–590; ks. 145, s. 2007–2011.

⁸³ Tamże, f. 5, op. 1, ks. 193, s. 1182–1184, 1578–1580.

⁸⁴ Tamże, f. 17, op. 1, ks. 125, s. 138–139.

⁸⁵ Tamże, f. 5, op. 1, ks. 143, s. 1593–1595.

⁸⁶ Tamże, f. 15, op. 1, ks. 16, s. 1574–1582; ks. 165, s. 53–55 (oba testamenty zostały wpisane do ksiąg grodzkich sanockich).

Tabela 1
Liczba testamentów szlacheckich w wielkopolskich księgach grodzkich z lat 1631–1700 (według daty spisania dokumentów)*

Lata	Liczba testamentów	Lata	Liczba testamentów	Lata	Liczba testamentów	Lata	Liczba testamentów	Lata	Liczba testamentów	Lata	Liczba testamentów	Lata	Liczba testamentów
1631	2	1641	2	1651	11	1661	9	1671	9	1681	9	1691	9
1632	3	1642	2	1652	10	1662	7	1672	7	1682	14	1692	9
1633	3	1643	1	1653	8	1663	7	1673	16	1683	10	1693	10
1634	2	1644	2	1654	8	1664	7	1674	5	1684	6	1694	11
1635	2	1645	3	1655	3	1665	5	1675	12	1685	9	1695	3
1636	5	1646	7	1656	5	1666	11	1676	11	1686	12	1696	9
1637	7	1647	3	1657	7	1667	10	1677	7	1687	5	1697	6
1638	6	1648	10	1658	8	1668	5	1678	7	1688	7	1698	6
1639	6	1649	4	1659	1	1669	5	1679	17	1689	11	1699	6
1640	1	1650	3	1660	4	1670	11	1680	11	1690	12	1700	4
1631–1640	37	1641–1650	37	1651–1660	65	1661–1670	77	1671–1680	102	1681–1690	95	1691–1700	73

* Ze statystyki wyłączono 5 testamentów wpisanych w latach 1629 i 1630.

Tabela 2
Liczba testamentów kobiet w wielkopolskich księgach grodzkich z lat 1631–1700 (według daty spisania dokumentu)*

Lata	Liczba testamentów	Lata	Liczba testamentów	Lata	Liczba testamentów	Lata	Liczba testamentów	Lata	Liczba testamentów	Lata	Liczba testamentów	Lata	Liczba testamentów
1631	0	1641	0	1651	1	1661	1	1671	2	1681	4	1691	4
1632	1	1642	1	1652	2	1662	2	1672	2	1682	4	1692	3
1633	1	1643	0	1653	1	1663	2	1673	2	1683	5	1693	1
1634	0	1644	1	1654	1	1664	4	1674	1	1684	0	1694	4
1635	0	1645	0	1655	0	1665	0	1675	6	1685	3	1695	3
1636	4	1646	2	1656	1	1666	3	1676	2	1686	3	1696	1
1637	3	1647	1	1657	2	1667	3	1677	1	1687	3	1697	2
1638	1	1648	4	1658	3	1668	2	1678	2	1688	2	1698	1
1639	0	1649	1	1659	0	1669	1	1679	7	1689	3	1699	0
1640	0	1650	2	1660	0	1670	4	1680	2	1690	3	1700	2
1631–1640	10	1641–1650	12	1651–1660	11	1661–1670	23	1671–1680	27	1681–1690	30	1691–1700	21

* Do statystyki włączono 2 testamenty spisane wspólnie przez małżonków.

THE EDITIONS OF SEVENTEENTH-CENTURY NOBILITY TESTAMENTS
FROM THE MUNICIPAL RECORDS FROM GREATER POLAND
AND THE HALICZ REGION

The article presents two already available source editions of testaments of the nobility from the municipal records of Greater Poland from 1631–1655 and 1657–1680, and discusses the edition of volumes planned for 2015, concerning testaments from Greater Poland from 1681–1700, and for 2018, concerning testaments from the municipal records and nobility court records of the region of Halicz from the 17th c.

The author presents information on documents included in those volumes and on the testators; he also considers research opportunities offered by collections of hundreds of wills from the selected regions of the Polish-Lithuanian Commonwealth from particular periods. Editions of that type are clearly necessary in view of historians' increased interest in testaments from the early-modern period, especially that the original documents are kept in various archives, which makes archival research very time-consuming.

Translated by
Izabela Szymańska